

תוכן העניינים

7 משנתו המחקרית של אברהם נוריאל מבוא מאת זאב הרוי ודב שוורץ

חלק א: עיונים במורה נבוכים

25	חידוש העולם או קדמותו על פי הרמב"ם
41	הרצון האלוהי במורה נבוכים
64	נספח: הרצון האלוהי בספר הכוזרי
78	מושג האמונה אצל הרמב"ם
83	השגחה והנהגה במורה נבוכים
93	"דברה תורה כלשון בני אדם" במורה נבוכים
100	הרמב"ם על מקריות בעולם ההווה וההפסד
110	לבירור מושג השטן במורה נבוכים: זיהויים שונים של השטן
119	הערות על תורת ההכרה של הרמב"ם
131	מה בין 'סיבה' ל'עילה' במורה נבוכים
142	למובנן של המלים 'פכרה' ו'רויה' במורה נבוכים
147	מה בין 'נבוה' ל'יחוי' במורה נבוכים לרמב"ם
151	משלים ולא נתפרש שהם משל במורה נבוכים
	השימוש במלה 'גריב' במורה נבוכים: הערה
158	למיתודה האזוטרית במורה נבוכים
165	למשמעות המושג "שריעה" במורה נבוכים
172	האומנם קיימים יסודות רמב"מיים בפילוסופיה של ליבוביץ?

חלק ב: עיונים במשנתו של ר' אברהם ביבגו

181	ר' אברהם ביבגו — האיש ומשנתו
198	תורת האלוהות
214	תורת העולם
230	תורת האדם
256	ישראל והאומות
263	אמונה ושכל
271	טבע והשגחה
277	ייחודו של ביבגו

נספחים

285	נספח א: תפוצת כתביו של ר' אברהם ביבגו
291	נספח ב: אישים וספרים שר' אברהם ביבגו מתייחס אליהם בכתביו
299	נספח ג: התיאולוגיה של ר' אברהם ביבגו (מאמר ביקורת)
312	רשימת המקומות שנתפרסמו בהם המאמרים לראשונה
313	מפתח המקורות
321	מפתח החיבורים
323	מפתח האישים
325	מפתח המושגים

נספח הרצון האלוהי בספר הכוזרי

כבואנו לדון במשמעות הרצון האלוהי בספר הכוזרי, מתוך התייחסות אל כל המקומות שבהם מזכיר יהודה הלוי רצון אלוהי, ניתקל בעובדה שיהודה הלוי משתמש במונחים שונים לסימון רצון זה. דבר זה בולט פחות בתרגומים העבריים, שלא תמיד הקפידו לתרגם כל מונח ערבי כמונח עברי זהה. במקור נמצא את המלים 'רצא', 'אראדה', 'משיה', שכולן מתורגמות ל'רצון' או 'חפץ'. יש להוסיף כי מלים אלו מופיעות לעתים בצירופים שונים, כגון: 'אראדה' – קדימה, רצון קדום; 'מג'רד אראדה' או 'משיה פקט' – רצון.

השאלה העומדת בפנינו היא האם השימוש במונחים שונים אינו אלא עניין של סגנון, או שלכל מונח יש משמעות שונה הנובעת מהבחנות מושגיות ברצון האלוהי. בתשובה על שאלה זו יש מלבד בירור משמעות הרצון האלוהי, גם קביעת עמדה לגבי הערכתו של יהודה הלוי כפילוסוף רציני וקפדן. לדעתנו יהודה הלוי אכן הינו פילוסוף רציני המקפיד על שימוש נכון ומדויק במונחים, ולכן נראה לנו כי לכל אחד מן המונחים הקשורים לרצון האלוהי משמעות משלו.

על מנת להוכיח את טענתנו זו שאין השימוש במונחים שונים עניין סגנוני גרידא, נראה: (א) שההבחנה בין מונחי הרצון השונים היתה מצויה במפורש בקרב הפילוסופים היהודיים שקדמו ליהודה הלוי, ושאינן המונחים השונים באים לתפארת הסגנון בלבד; (ב) שההבחנה במונחי הרצון השונים היתה מצויה במפורש בקרב הפילוסופים הערביים שקדמו לריה"ל; (ג) שעמידה על המשמעויות השונות של מושגי הרצון האלוהי אצל ריה"ל תתרום להבנה טובה יותר של קטעים שונים בספר הכוזרי.

א

השימוש בשני מונחים שונים לרצון, 'אראדה' ו'משיה', אצל הוגי־דעות שקדמו לריה"ל, מצוי אצל רס"ג בספר אמונות ודעות ובפירושו לספר יצירה, וכך אצל ר' בחיי ין' פקודה בחובות הלכות.

באמונות ודעות, מאמר ראשון,¹ בטיעונו נגד בריאת יש מיש אומר רס"ג: 'הואיל והוא קדום הרי הוא שווה לבורא בקדמות ונתחייב שלא ישמע לו לברא ממנו דבר ולא יקבל פקודתו ויתפעל כרצונו ויתרקם כחפצו'. כרצונו — כמא שא, כחפצו — כמה יריד.

מקום שני מצוי במאמר השני.² 'וכוונת הכתובים באמרם שהעושה עשה את הדברים במאמרו בצויו או בחפצו או ברצונו'. בחפצו — 'אראדה' ברצונו — 'משיה'.

בביאורו של רס"ג לספר יצירה מופיעים מונחים אלה במספר רב יותר:

ותרגומה ועוד כנגד עשרת המספרים המוגדרים. תחילה רצון ד' (משיה) החי, חי עולמים אשר כסאו נכון מראש ועד סוף, יתברך שמו לעולמי עד והוא נקרא רצון הקדש (משיה אלקדס) ופירושה ... כפי שידעת בפרק ראשון עשה כאן כנגדם שבעה יסודות הראשון בהם רצון ד' (משיה) שיהיה העולם הוא ראשית הדברים וקראו בעל הספר הזה רוח כמו שאמר הכתוב ברוחו שמים שפרה ואותו הרצון (ותלך אל אראדה) כאשר יצא אל הפועל נקרא דבור כמו שאמר בדבר ד' שמים נעשו וברוח פיו כל צבאם ומה שאומרים המאמינים שהוא כרא הכל בדבור או ברוח או בחפץ (אראדה) או ברצון (משיה) כוונתו בכל אלה שהוא המציא כל דבר בלא עשיה. (פרק רביעי, הלכה ראשונה).³

בקטע זה יש זיהוי ברור של רוח אלוהים עם הספירה הראשונה שהיא הרצון ('משיה') או רצון הקודש, ובהמשך יש זיהוי של 'אראדה' עם יכולת, 'רצון (אראדה) הבורא שהיא יכולתו'. בהמשך אותו פרק מזהה רס"ג את רוח אלוהים חיים עם האוויר השני ועם הרוח שבאמצעותו מתנבאים הנביאים. מבלי להיכנס לניתוח מושגי־הרצון אצל רס"ג, אפשר לומר שאיתורו של הרצון בחינת 'משיה' בשלב מוגדר של הבריאה ודאי איננו מזהה אותו עם רצון האל הזהה עם עצמו והקודם לבריאה כולה.

1 ר' סעדיה גאון, 'הנבחר באמונות ודעות', ירושלים תש"ל, מאמר ראשון, עמ' ב.

2 שם, עמ' צב.

3 ספר יצירה, עם פירוש הגאון רבנו סעדיה, ירושלים תשל"ב, עמ' קה.

לבירור מושג השטן במורה נבוכים: זיהויים שונים של השטן

מאז הופעתו של 'מורה נבוכים' ניסו כמעט כל פרשני הרמב"ם לברר את מושג השטן במורה נבוכים, כלומר – מה מסמלת המלה 'שטן', כשהרמב"ם משתמש בה. להלן נביא מספר זיהויים, ונסה לברר, האם אמנם הצליחו הפרשנים השונים לזהות את מושג השטן בשימושו של הרמב"ם.

ר' זרחיה בן שאלתיאל חן, בפירושו לאיוב, כותב: 'וענין השטן הוא הוא החומר אשר אותם האישים הטבעיים מורכבים משניהם ר"ל מן החומר והצורה'.¹

אבולעפיה מזהה את השטן עם החומר ועם הדמיון: 'ואם כן זה האמצעי שמו שטן גם איוב שמו ושטן הוא כי הוא גוף רע ואין לו עמידה וקיום אבל הוא משוטט בארץ ומתהלך בה כי הוא עולמה ומקומה של זה החומר ההווה והנפסד ר"ל חומר הד' יסודות'; 'וחכמי המחקר הביאו מופת ובטלו כל אלו המחשבות הדמיוניות עד שאמרו שאין שדים בעולם. אבל מה שהוא מקבל צורה הווה ונפסדת הוא השד והדמיון הוא השטן והוא מלך השדים כולם'.²

ר' שלמה בר יודא הנשיא כותב: 'ויבא גם השטן בתוכם להתיצב על ד' ר"ל בא להעירונו על סוד נפלא מחכמת הטבע אשר העירונו הר"ם בעד זה המשל בפרקים הקודמים... והוא המות והוא ההעדר הגמור'; 'ונזקים שיעשה האדם סבתם השטן ר"ל הסכלות שהוא העדר החכמה'.³

1 פרוש לאיוב, תקות אנוש, ברלין 1828.

2 משה אידל, 'האם הושפע אבולעפיה ע"י הקאטאריים?', עיון ל (תשמ"ה), עמ' 134.

3 באור סוד מורה נבוכים, כ"י קמברידג' 393/2, ג. כב.

נרבוני: 'אבל השטן ובכלל העדר המציאות והשלמות אשר הם הרעות אינם מכונים בראשונה...הנה כבר באר לך כי ענין אחד יכונה בעצמו בג' שמות...ירצה בזה שהרעות כולם העדרים.⁴

אפודי: 'שבני האלהים והם הכחות הטבעיות...אבל השטן הוא העדר העצמות הנמצא או העדר השלמות הוא אינן מכויין ממנו בעצם אבל הרע נכנס בה במקרה בלתי מכוון ההעדר הכלל סבה להווייה במקרה, כי אלו לא יעדר הצורה העוברת לא תתהווה הצורה העתידה.'; 'מפני מה זכר בפעם שנית על השטן להתייצב על ד' לפי שאף על פי שהרע וההעדר אינו מכוון בעצמו מכל מקום ההעדר בכלל סבה להווייה במקרה.⁵

שם טוב: 'וההשחתה יבא מצד החמר שהוא השטן';⁶ 'השטן השני הוא ההיולי שאליו מחובר ההעדר והשטן הוא העדר כי הרעות פעולה רק במקרה מצד שהוא מחובר בחמר לעולם...'⁷

קרשקש: 'וזה השטן אשר הוא ההעדר המחובר לחומר איננו מכוון כוונה ראשונה אמנם יש לו צורך מה למציאות, כי לולא ההעדר האישי לא היתה נמשכת ההויה המינית, או רומז בזה לשטן אחר שהוא מכוון בעצמו לטוב ואמנם יגיעו ממנו רעות מצד היותו נמשך אחר התאוות אשר יניע לישר ולבלתי ישר, וזהו הדמיון אשר סמאל רוכב עליו והוא הכח המתעורר... הרצון בזה שהחומר הוא השטן והוא סבת היצר הרע והוא מלאך המות הוא סבת ההעדר המגיע לכל בעל חמר מאלו הנמצאות השפלות או ירצה בזה הכח הדמיוני הוא השטן והוא היצר הרע באמת בהמשכו אחר התאוות הנכספות, והוא מלאך המות כי בסבת היותו נמשך אחר המותרות הם יהיו סבת מותו קודם זמנו.⁸

שלום רוזנברג: 'אין ספק שהרמב"ם חשב שהשטן הראשון מסמל את ההעדר.⁹ מי מסמל את השטן השני? קרשקש עמד על כך כי ייתכן שאנו עומדים בפני 'שטן אחר וזהו הדמיון אשר סמאל רוכב עליו'. ש"ר מקביל את השטן הראשון לרע הקוסמי ואת השטן השני לרע האנושי. הערה 73: '...לדעתי יש לזהות את השטן "הראשון" עם ההעדר ולא עם החומר...לדעתי דייק הרמב"ם וסבר שהשטן הוא ההעדר, ולא החומר, וראה גם אפודי (ג, כב, ו). הערה 76: 'הרמב"ם מדגיש כנראה דר'משמעות אפשרית באטימולוגיה של המונח שטן:

4 מורה נבוכים ג, כב.

5 מורה נבוכים ג, כב.

6 מורה נבוכים ג, ח.

7 שם, כב.

8 מורה נבוכים ג, כב.

9 מחקרי ירושלים במחשבת ישראל א (תשמ"א), עמ' 134.

מפתח האישים

אלפאראבי אבונצר	239, 233, 147	אבן באג'יה	266, 242, 237, 236, 210
אפורדי	152, 111, 84, 37, 36, 33, 31		275
	153	אבן חזם	67
אפיקורוס	309	אבן טופאיל	243, 242, 240, 219, 218
אפלטון	257		266, 254
אריסטו	101, 58, 46, 45, 38, 36, 25	אבן סינא	199, 198, 141, 137
	137, 128, 122, 120, 115, 107–103		300, 278, 275, 263, 223, 212–210
	220, 187, 185, 182, 145, 144, 140		307, 305, 302, 301
	275, 263, 257, 249, 233, 222, 221	אבן רשד	189, 182, 144, 133, 132, 32
	311, 301, 278		221, 212, 210, 207, 202, 199, 198
בוניט ניקולב	193		244, 243, 241, 240, 238–236, 223
בחיי בן פקודה	135, 66, 65		301, 278, 275, 271, 263, 256, 250
ברוך בן נריה	242		311, 309, 308, 304, 302
גואן די סיאודר האנוס	186	אברהם אבולעאפיה	110
		אברהם אבן עזרא	227, 153
דוד קמחי	216	אברהם שלום	306
דוד	239, 102, 92	אברהם	264, 253, 171
דון ג'ואן	182	אהרן	249, 92, 91
דונס סקוטוס	308	אוגוסטינוס אורליוס	269, 268, 267
דמוקריטוס	308		306, 304
		אונקלוס	98
הבל	265	אוקאם, ויליאם	207
הוניין אבן איסחאק	144	איוב	136, 118–110
זרחיה בן שאלתיאל חן	110	אלגזאלי	237, 236, 135, 68
חסדאי קרשקש	216, 213, 206, 111	אליהו	241
	306, 304, 300	אליעזר	101
		אלישע בן אבויה	239
		אלישע	241
		אלכסנדר מאפורודיסיאס	222, 144, 80
			278, 235

מפתח האישים

224, 135	יהודה אלחריזי 152, 147, 142, 132,
	160, 159
פילון האלכסנדרוני 212	יהודה הלוי 259, 258, 208, 77-64, 35
פינס, שלמה 64, 67, 77, 81, 86, 120,	יהונתן 101, 91
126, 132, 142, 144, 147, 153, 159,	יוחנן מדמשק 268
160, 163, 199	יוסף איש רוסיים 299
פלוטינוס 208	יוסף אלבו 263
פרידלנדר, מייקל 162, 160, 159, 125	יוסף כספי 135, 103, 38, 34, 28
קאפח יוסף דויד 78-81, 84, 100, 112,	יוסף 104, 103, 101, 91
114, 125, 131, 132, 135, 137, 142,	יעקב 266, 264, 171
144, 153, 159-163	יצחק אברבנאל 147, 133, 84, 33-31,
קין 265	155
רבקה 108, 101, 92	יצחק בן יוסף הישראלי 300
רד"ק, ראה דויד קמחי	יצחק ערמא 306
ריה"ל, ראה יהודה הלוי	יצחק 253, 171, 92
רלב"ג, ראה לוי בן גרשום	לוי בן גרשום 220, 210, 206, 201, 188,
רמב"ם, ראה משה בן מימון	225, 227, 235, 252, 263, 300, 308
רמב"ן, ראה משה בן נחמן	לוקרציוס 309
	ליבוביץ, ישעיהו 178-172
שבתי משורר בס מפראג 181	מונק, אלעזר 142, 133, 132, 41, 30,
שלמה אבן גבירול 211, 208	160, 159
שלמה בן יוסף יודא נשיא 110	מרים 92, 91
שם טוב בן יוסף אבן שם טוב 31,	משה ארונדי 301, 187, 186, 185
33-38, 109, 111, 152	משה בן מימון: במקומות רבים לאורך
שם טוב פלקירא 123, 122, 114, 83, 32,	הספר
שמואל אבן תיבון 92, 91, 83, 81, 79,	משה בן נחמן 254, 253
221, 131, 134, 142, 144, 147, 153,	משה מנדלסון 133
159, 160	משה נרבוני 181, 111, 38, 37, 34, 31,
שפינוזה, ברוך 173	212, 236, 266, 267
שרה 264	משה 91, 92, 137, 173, 231, 241, 246,
	248, 249
תאופרסטוס 236	נח 231
תומאס אקווינס 308, 304, 268, 267	סעדיה גאון 134, 82, 81, 80, 78, 65,
תמסטיוס 275, 236, 210, 144	